

*Половинкіна Р. Ю.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри історії й теорії держави та права
Запорізького національного університету*

ПОСТРАДЯНСЬКЕ СПАДКОВЕ ПРАВО В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню історії розвитку пострадянського спадкового права в незалежній Україні.

Ключові слова: юридичний процес, юридична наука, законодавство України, юридична процедура.

Постановка проблеми. Необхідність комплексного розроблення теми дослідження, її цінність для історико-правової науки та практичного розв'язання деяких проблем сучасного спадкового права України свідчать про актуальність обраного періоду дослідження. Цивільний кодекс України і його розділ щодо спадкування не стали законом демократичної, соціальної та правової держави, оскільки від проголошення до побудови держави з такими конституційними характеристиками відстань чимала. Україна на початку XXI століття була й фактично досі є перехідною постсоціалістичною державою, де відносини минулого найскладнішим чином переплітаються з новими.

Питання спадкового права України були відображені в роботах таких фахівців з історії права та відомих цивілістів, як І. Бойко, О. Дзера, Ю. Заїка, О. Нелін, В. Рубанік, І. Шахрайчук та ін. Однак період пострадянського спадкового права в незалежній Україні був висвітлений фрагментарно та потребує ґрунтовного аналізу.

Мета статті – визначити особливості розвитку пострадянського спадкового права в незалежній Україні, знайти можливість використання отриманих знань у науці і юридичній практиці.

Для досягнення поставленої мети автором поставлені такі завдання:

- висвітлити процес законодавчого переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки в Україні;
- визначити основні традиційні риси, новачі та проблеми пострадянського українського спадкового права (1991–2003 рр.).

Обґрунтованість і достовірність отриманих наукових результатів забезпечуються використанням системи загальнофілософських, загальнонаукових і спеціально-наукових методів пізнання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формально радянський період в Україні не завершився, хоча 24 серпня 1991 р. Верховною Радою УРСР було проголошено незалежність України на підтвердження прийнятого нею в той день Акта проголошення незалежності [1], однак норми права колишньої країни тривалий час у такому ж або видозміненому вигляді регулювали відповідні правовідносини молодій державі. Спадкове право також не стало винятком із цього правила.

На початку 1990-х рр. в Україні виникла необхідність здійснення широких реформ, що було спричинено соціально-економічною та політичною ситуацією в колишньому Союзі РСР. Спроби тодішнього керівництва Радянського Союзу пристосувати адміністративно-розпорядчу економіку до ринкової поклали початок дезінтеграції єдиного господарського простору, який тримався не на економічних законах, а завдяки жорстким централізованим управлінським структурам тоталітарної системи. Усе це призвело до глибокої системної економічної й політичної кризи, занепаду виробництва, зниження життєвого рівня більшості верств суспільства, зростання соціальної напруги.

Водночас дезінтеграційні, деструктивні процеси, що охопили всі сфери життєдіяльності радянського суспільства, хаотичний підхід до здійснення перетворень, розчарування широкого загалу їх ходом загрожували катастрофічними наслідками для республік, що входили до СРСР. За таких умов керівництво багатьох союзних республік, насамперед України, що мала з-поміж інших республік чи не найвиразніші ознаки державності, гостро відчувало потребу в практичному проведенні політичних і соціально-економічних реформ.

Прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. стало першим кроком до фактичного та юридичного утвердження незалежності України. Декларація визначила державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту й неподільність влади республіки в межах її території, а також незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Нею було окреслено засади народовладдя, державної влади, громадянства, територіального верховенства, економічної самостійності, екологічної безпеки, культурного розвитку, зовнішньої й внутрішньої безпеки, міжнародних відносин [2].

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України проголосила незалежність України та створення самостійної української держави – України. Із цього моменту на території нашої держави, що визнавалася неподільною та недоторканою, мали чинність виключно Конституція й закони України, якими визначався курс держави на принципи демократизму, плюралізму, гласності. Для реалізації цих принципів необхідним було прийняття відповідних нормативно-правових актів, і сфера спадкування не була виключенням, оскільки положення Цивільного кодексу УРСР 1963 р. втрачали свою актуальність і вимагали змін і доповнень. Однак нове спадкове законодавство було закріплене в Цивільному кодексі України, який набув чинності лише 01 січня 2004 р.

На шляху до цього Україна пройшла кілька етапів відходу від радянського права й ідеології та переходу до права незалежної держави з ринковою економікою, які мали свої особливості. За допомогою методу періодизації визначено такі етапи:

- перший – 1991–1994 рр.;
- другий – 1994–2001 рр.;
- третій – 2001–2004 рр.

Перед обґрунтуванням наведеного поділу зазначимо, що чинність усіх нормативно-правових актів, які були прийняті в УРСР і не були скасовані Верховною Радою України, забезпечував Закон України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. У ньому зазначалося, що до ухвалення нової Конституції України на території України діє Конституція УРСР, закони УРСР та інші акти, ухвалені Верховною Радою УРСР, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України (ст. ст. 2, 3) [3].

Перший етап характеризується прагненням нової влади відійти від застарілих форм господарювання, закріплення товарно-грошових відносин в умовах ринку. На виконання цих завдань було прийнято низку законодавчих актів: Закони України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р. [4], «Про заставу» від 02 жовтня 1992 р. [5], Декрет Кабінету Міністрів України «Про при-

ватизацію земельних ділянок» від 26 грудня 1992 р. [6]. Погоджуючись із думкою Є. Харитонова, зазначимо, що загальна тенденція, яка чітко простежується в законодавчих актах початку 90-х років ХХ ст., полягала в поступовому, не завжди послідовному, але все-таки поверненні до того, що відносять до гуманістичних цінностей: до правового забезпечення суверенітету особи, установлення гарантії її прав, зрівняння правового становища особи й держави, забезпечення можливості вільно розпоряджатися своїми правами, крім випадків, прямо вказаних у законі [7].

У перші роки незалежності законодавець оминув сферу спадкування, однак відповідні акти встановлювали нові об'єкти власності (наприклад, земельна ділянка, цінні папери, юридичні особи), які могли переходити в спадщину, а механізм і порядок їх оформлення залишався неврегульованим. Усе ж Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 16 грудня 1993 р. [8] були внесені зміни у ст. 563 Цивільного Кодексу УРСР 1963 р., якими було виключено статтю, що регулювала спадкоємство в колгоспному дворі. Відповідні положення були прийняті згідно із Законом України «Про власність» від 07 лютого 1991 р., яким було визначено тільки три форми власності, а саме: державну, колективну та приватну.

Подальші зміни до розділу VII Цивільного кодексу УРСР 1963 р. у ст. ст. 542–544, 558–559 відбулися на підставі Закону України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України» від 14 грудня 1994 р. [9], що були зумовлені прийняттям Закону України «Про нотаріат» від 02 вересня 1993 р. [10]. Відповідні доповнення законодавства були віднесені до статей, що регулювали посвідчення та скасування заповітів, а також визначали порядок охорони майна. Учинення нотаріальних дій в Україні згідно з ч. 2 ст. 1 Закону України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. покладалося на нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси) [10]. Аналізуючи вищезазначені зміни, ми доходимо висновку, що посвідчення чи скасування заповітів могли вчиняти як приватні, так і державні нотаріуси (крім державних нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних архівах), а заходами щодо охорони спадкового майна й видачею свідоцтва про право на спадщину мали право займатися лише державні нотаріальні контори (крім державних нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних архівах).

Закон України «Про авторські й суміжні права» від 23 грудня 1993 р. [11] також регулював деякі питання спадкування (визначав предмети спадкування). Цей закон також охороняє особисті немайнові й майнові права авторів та їх правонаступників, пов'язані зі створенням і використанням творів науки, літератури й мистецтва (авторські права), і права виконавців, виробників фонограм і відеограм та організацій мовлення (суміжні права). Спадкоємці входили до суб'єктів авторського права (ст. 7 Закону України «Про авторські й суміжні права» від 23 грудня 1993 р.). Ст. 29 Закону визначався порядок переходу авторського права в спадщину (майнові права авторів та інших осіб, які мають виключне авторське право, переходять у спадщину). Не переходять у спадщину особисті немайнові права автора. Спадкоємці мають право захищати авторство на твір і протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора [11].

У цей період законодавець не оминув увагою права репресованих, на відновлення яких було прийнято Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій» від 17 квітня 1991 р. У преамбулі вищезазначеного нормативно-правового акта наголошувалося, що цим Законом ліквідовуються наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів щодо громадян України, поновлюються їхні права, установлюються компенсації за незаконні репресії та пільги реабілітованим. Ст. 5 Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних

репресій» від 17 квітня 1991 р. установлювалася грошова компенсація для осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі або примусового поміщення в лікувальні заклади. Однак для спадкоємців вищезазначені виплати не передбачалися, крім випадків, коли вони були нараховані, але не виплачені. Реабілітованим (або їхнім спадкоємцям) були надані відповідні гарантії та права:

– вилучені будівлі й інше майно по можливості (якщо будинок незайнятий, а майно збереглося) поверталось реабілітованому або його спадкоємцям натурою, за відсутності такої можливості заявнику відшкодовувалася вартість цього майна (ст. 5).

– реабілітованим громадянам, які потребували поліпшення житлових умов, надавалося право на першочергове одержання житла, це право зберігалось також за одним із подружжя, якщо вони не створили нову сім'ю, за батьками й дітьми, які проживали спільно до арешту й у зв'язку із застосуванням репресій утратили право на займане житло та потребують поліпшення житлових умов (ст. 6) [12].

Узагалі прийняття цього закону мало важливе історичне значення, оскільки владою були засуджені злочини керівних органів Радянського Союзу й підтверджено орієнтацію України на демократичні цінності, забезпечення прав і свобод людини, а також визнання людини, її життя та здоров'я найвищою соціальною цінністю.

Вищезазначений період мав безсистемний характер, оскільки було здійснено перехід до приватноправових відносин у законодавчому плані, однак не в економіці країни, засобах виробництва, а також суспільній свідомості. Погоджуючись із Є. Харитоновим, зазначимо, що в 1994 р. почалося розроблення концепції розвитку законодавства України, в основу якої було покладено нові уявлення про право, що ґрунтувалися на ідеях громадянського суспільства та правової держави. Згідно із цією концепцією вирішити проблему вдосконалення цивільного законодавства могла тільки його кодифікація, яка мала здійснюватися на підставі нової Конституції України, будучи складовою частиною конституційної реформи [13]. На основі цього пропонуємо виділити наступний етап, пов'язаний із прийняттям Конституції України та розробленням проектів Цивільних кодексів України.

На виконання поставлених завдань було прийнято Указ Президента України «Про вдосконалення роботи з підготовки законопроектів та проведення правової реформи» від 29 квітня 1994 р. [14]. Із метою вдосконалення роботи з підготовки проектів актів законодавства, їх наукового обґрунтування, координації діяльності центральних органів виконавчої влади та проведення правової реформи 16 листопада 1994 р. було створено Центр правової реформи й законопроектних робіт при Міністерстві юстиції України. Також на формування та розвиток правової реформи вплинула Угода про партнерство й співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 10 листопада 1994 р. [15], метою якої було підтримання Європейським Союзом зусиль України зі зміцнення демократії й розвитку її економіки та завершення її переходу до ринкової економіки. На виконання покладених завдань під час проведення правової реформи в 1994 р. було створено постійну комісію Верховної Ради України з питань законності та правопорядку.

Із прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України було закріплено принцип верховенства права, за яким Основний Закон має найвищу юридичну силу, а закони й інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції та мають відповідати їй. На виконання положень Конституції 13 серпня 1996 р. Кабінет Міністрів України прийняв Розпорядження «Про перелік проектів законів, які необхідно розробити у зв'язку з прийняттям Конституції України» [16]. У перелік останніх входив і Цивільний кодекс України.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує проект Цивільного кодексу України від 20 грудня 1996 р. [17] (далі – Проект ЦК 1996 р.), прийнятий Верховною Радою України за основу, який у подальшому мав три читання. Нормам спадкування була присвячена Книга сьома, однак особливості спадкування певних прав і об'єктів були

закріплені в інших Книгах, а саме: ст. 110 Проекту ЦК 1996 р. передбачала спадкування майна повного товариства, ст. 145 закріплювала членство у виробничому кооперативі та перехід паю, ст. ст. 417, 422 визначали право на перехід прав у порядку спадкування земельної ділянки (емфітевзис, суперффіцій), а ст. ст. 450, 463–464 – перехід авторського права в порядку спадкування.

До третього читання Проекту ЦК 1996 р. 07 вересня 2000 р. було складено порівняльну таблицю Книги 7 [18]. Найбільшої уваги, на нашу думку, заслуговують зауваження, внесені до ст. 1504, які стосуються п'ятої черги спадкування за законом. За новою редакцією у вищезазначену чергу повинні були входити інші родичі до шостого ступеня спорідненості включно, причому родичі наступного споріднення усуваються від спадкування родичів подальшого ступеня спорідненості. Ступінь спорідненості визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця. Народження спадкодавця не входить до цього числа. У п'яту чергу спадкування за законом входять утриманці спадкодавця, які не були членами його родини.

3 грудня 2001 р., коли Цивільний Кодекс України був прийнятий у цілому, починається третій етап розвитку пострадянського спадкового права. У цьому варіанті Кодексу спадкове право регулює Книга шоста, оскільки з нього було вилучено Книгу «Сімейне право». Під час розгляду в третьому читанні Цивільного кодексу України 19 вересня 2001 р. [19] були враховані відповідні зміни до ст. 1460, яку доповнено ч. 4: «Якщо кілька осіб, які могли би бути спадкоємцями один після одного, померли під час спільної для них небезпеки (стихійного лиха, аварії, катастрофи, тощо), припускається, що вони померли одночасно. У цьому разі спадщина відкривається окремо щодо кожної з них». Було виключено ст. 1505, яка встановлювала шосту чергу спадкування.

Після доопрацювання проекту у 2002 р. текст Цивільного кодексу України передано на підпис Президента України. Він повернув проект на доопрацювання зі своїми пропозиціями від 14 травня 2002 р. та від 10 квітня 2002 р. [20]. Ці пропозиції стосувалися Закону України «Про порядок введення в дію Цивільного кодексу України», а також невідповідності регулювання сфери господарювання (наприклад, функціонування юридичних осіб) Господарського кодексу України й Конституції України. Зауваження щодо спадкування були відсутні.

Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р., набув чинності з 01 січня 2004 р. Таким чином, завершився перехід від радянського законодавства до права незалежної держави. У новому Цивільному кодексі – одному з фундаментальних кодифікованих нормативних актів незалежної України – спадковому праву, як зазначалося, була присвячена Книга шоста – «Спадкове право» (ст. ст. 1216–1307) [21]. Ми погоджуємося, зокрема, з Є. Харитоновим, що Цивільний Кодекс України 2004 р. створювався на новій концептуальній основі як кодекс громадянського суспільства, правової держави й кодексу приватного права, з урахуванням сучасних європейських тенденцій і досвіду [7].

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що період переходу від радянського законодавства до права незалежної держави (1991–2003 рр.) настає з проголошенням незалежності України й продовжується до прийняття нового Цивільного кодексу України. Якщо до цього питання підійти з формально-юридичного погляду, то радянське спадкове право (як і будь-яке інше радянське право на території України) мало би завершитись у 1991 р., коли Україна остаточно оформилася як суверенна незалежна держава. Але створене впродовж 70 років «радянське право» фактично не могло зникнути за мить, воно зберігалось та досі ще зберігається не тільки у свідомості людей, а й у відповідних нормативно-правових актах. Отримані наукові результати важливі не тільки в якості основи для подальшого опрацювання історичних проблем українського права, але й як певна відповідь на практичні потреби часу, оскільки ці результати можуть бути корисними для вдосконалення навчального процесу та чинного законодавства України.

Література:

1. Акт проголошення незалежності : Закон ВРУ від 24 серпня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>.
2. Від декларації про Державний суверенітет до Конституції незалежної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/10/01.htm>.
3. Про правонаступництво України : Закон України від 12 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 46. – Ст. 617.
4. Про господарські товариства : Закон України від 19 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 682.
5. Про заставу : Закон України від 02 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 47. – Ст. 642.
6. Про приватизацію земельних ділянок : Декрет КМУ від 26 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 10. – Ст. 79.
7. Харитонов Є.О. Новий Цивільний Кодекс України як кодекс «паціонарного» типу» / Є.О. Харитонов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.univer.km.ua/visnyk/41.pdf>.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України від 16 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 3. – Ст. 15.
9. Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України : Закон України від 14 грудня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 3.
10. Про нотаріат : Закон України від 02 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.
11. Про авторські і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.
12. Про реабілітацію жертв політичних репресій : Закон УРСР від 17 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 22. – Ст. 262.
13. Харитонов Є.О. Новий Цивільний Кодекс України як кодекс «паціонарного» типу» / Є.О. Харитонов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.univer.km.ua/visnyk/41.pdf>.
14. Про вдосконалення роботи з підготовки законопроектів та проведення правової реформи : Указ Президента України від 29 квітня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon4.rada.gov.ua/laws/card/198/94.
15. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 10 листопада 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_012/.
16. Про перелік проектів законів, які необхідно розробити у зв'язку з прийняттям Конституції України : Розпорядження КМУ від 13 серпня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/504-96-%D1%80>.
17. Проект Цивільного кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=12096.
18. Порівняльна таблиця Книги 7 проекту Цивільного Кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : static.rada.gov.ua/osmir/tables/09_2000/TABL0935Kn-7.htm.
19. Порівняльна таблиця Книги 6 проекту Цивільного Кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : static.rada.gov.ua/osmir/tables/09_2001/0935k603.html.
20. Пропозиції до Цивільного кодексу України Президента України від 14 травня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=12096.
21. Цивільний Кодекс України : Закон України 16 січня 2003 р. // Голос України. – 2003. – № 45 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

Половинкина Р. Ю. Постсоветское наследственное право в независимой Украине: историко-правовой анализ
Аннотация. Статья посвящена изучению истории развития постсоветского наследственного права в независимой Украине.

Ключевые слова: наследственное право, наследование, наследование по закону, наследование по завещанию, завещание, очереди наследования, наследодатель, наследник.

Polovynkina R. Post-Soviet hereditary law in independent Ukraine: historical and legal analysis

Summary. This article is dedicated to the analysis of history of the development of post-Soviet inheritance law in independent Ukraine.

Key words: inheritance law, inheritance, inheritance by law, inheritance by will, will, inheritance queue, testator, heir.